

Горан Ж. Комар

ОПАЖАЊА ИЗ ПРОШЛОСТИ ЗАВАЛЕ (ПОПОВО ПОЉЕ) -преглед-

Tihomir **Glavaš**: „Crkvina, Zavala“, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 3, Sarajevo, 1988, 171: „Zavala, Trebinje. Srednjovjekovna crkva i nekropola. Istraživao M. Vego 1957. Crkva, za koju se iz kasnijih izvora zna da je bila posvećena sv. Petru, jednobrodna je građevina s četvrtastom apsidom, ukupnih dimenzija 13,60 x 6,20 m. Imala je kamenu oltarnu pregradu ukrašenu predromaničkim ornamentom. Na osnovu solidne izvedbe zidova datirana je u 12. st. Međutim, stilske osobine kamenog namještaja upućuju na znatno raniji period, na 9. st. Nekropola broji 28 stećaka...“.

Резултати и погледи на завалске старине 19-20 вијек

Резултатима дејтонског споразума општинска територија Требиња смањена је за трећину. На тај начин из државног окриља Републике Српске изузет је простор који носи највишу важност за српску народну историју. На том простору налазе се и манастир Завала и низ сеоских цркава у српским селима које су подигнуте на остацима најранијих сухозидних црквица везаних за прастаре гробне гомиле. Овдје, у селу Завала, недавно су започета археолошка истраживања на црквишту Св. Петра које се налази у катастарском обухвату оближњег православног манастира Завала. Дакле, комплекс познат као „Петковица“ је власништво манастира. Такође, на другим странама, судећи по извјештајима које објављују електронски медији, хрватска археологија настоји на уништавању древних српских цркава. Такав је случај са веома комплексним локалитетом у Брибиру: црквом Св. Јоакима и Ане на Брибирској Градини (Криваче). Наводи се да испод православне цркве леже остаци ротонде из Јустинијановог доба. Готово свугдје у Динаридима, испод православних цркава дубљег утемељења и снажне традиције саборности, као што је случај са Петковицом, леже остаци византијских цркава.

Изнова, у наше дане, покреће се откопавање два црквишта у селу Завала (лок. Петковица или Црквина). Податке о њима (историјске и археолошке) објавио је Марко **Vego**¹. Иако је овај аутор извршио ископавање у црквишту Св. Петра², ове године предузето је ново истраживање.

---

¹ Marko **Vego**, *Arheološko iskopavanje u Zavali*, u: *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1980,61-93. Претходно: *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1959 (N. S. A., XIV).

² Напомињем да православна традиција налаже именовање, не изоловано: „Светог Апостола Петра“, већ обједињено: „Светих Апостола Петра и Павла“ (На пр.: црква Светих Апостола у Бијелом Пољу, „Петропавлов манастир“ у Црнчу... У овом чланку, условно, задржавам уобичајено у литератури означавање. И када пишемо о цркви Св. Магдалене у Стону, чинимо то на начин да користимо службени назив: Света Марија Мандалена. Такође, условно, два црквишта на Петковици означавам посветама „Св. Петру“ и „Св. Петки“.

До данас, показане су озбиљне индиције за присуство старије завалске манастирске предроманичке црквене зграде којој би, изворно, могла припадати најстарија пластика пронађена од Марка Вега у склопу цркве Светог Петра³.

У средини 17. вијека настало је писмо требињског игумана Кентериона за које се сматра је да његово дјело и да је упућено у Ватикан у коме игуман одређује три древне цркве подигнуте од стране (у вријеме) византијског цара Константина Великог⁴. Које то центре древне Цркве помиње игуман Кентерион? Прво је поменуо цркву Св. Петра. Могуће, старија црква у саставу комплекса „Петковица“ под манастиром Завала у селу Завала. Ту постоји снажна традиција. Даље, сам требињски манастир у Тврдошима. Такође, снажна и жива и записана традиција. Коначно, гдје је у опсегу манастира црква Св. Јована? Овакву грађевину можемо тражити у порти цркве Св. Јована у насељу Засад крај Требиња – зона између града и села Мостаћи. Дакако, не треба губити из вида ранију црквену грађевину у Полицама крај које су пронађене плоче са ћириличким натписима 12. и 13. вијека.

Овдје бих се кратко задржао на историјским подацима које је у вези са завалском комплексом донио М. Вега. Аутор каже да је први помен цркве Св. Петра у Завали из 1525. године, од стране дубровачког писца Рањине. У вези са тим податком додаје аутор ван контекста: „Narod iz Popova se stalno okupljaо u Zavali na Petrovdan, pa i tada, kad je Zavali pretežno živio narod pravoslavne vjere. Ta je tradicija zadržana i danas“⁵. Ова реченица аутора очигледно је уметак у текст и она је позиционирана неправилно. Она би у тексту могла доћи негдје послије извођења свих архивских доказа о присуству чисто римокатоличке цркве Св. Петра у Завали.

Надаље, аутор се позива на документа из периода турске управе. Први документ се датира 1591. године, а други 1599. године. У њима се помињу имања у Ораховом Долу као власништво ове цркве. Аутор опет уграђује опажања о манастиру у Завали: „Pravoslavni samostan sv. Marije (sv. Vavedenija) sagrađen je prije 16. vijeka. Na to nas upućuje jedan izvor iz 1514. god. u kojem se ističe kako je iguman Serafion kupovao vinograde za crkvu sv. Marije u Zavali. Ovaj podatak i onaj Ranjinin nesumnjivo dokazuju da su u početku 16. v. postojale dvije crkve u Zavali: jedna katolička, druga pravoslavna“⁶. Овај дио текста Марка Вега је потпуно нејасан. Аутор није извео ни један доказ да је црква Св. Петра припадала Римокатоличкој цркви. Видјећемо касније како је овим актом, онако како га преноси игуман Христифор **Михаиловић** (Кораћ), молба заправо обједињена у лику цркве Ваведења и цркве Св. Петра, а како постоји и писање другог анализисте које је у важној поједности јако различито од Рањиног.

Турска документа са краја 16. вијека поменуо је заправо игуман завалски Христифор Михаиловић (Кораћ) који је навео два фермана који се односе на цркву Св. Петра. Игуман је утврдио да је црква у томе часу била читава. Такође је игуман поменуо тужбу калуђера из Завале насловљену великом везиру у којој се помињу и црква Ваведења и Св. Петра у вези са посједима у Ораховом Долу који припадају

³ Перо **Прашталo**, *Нови подаци о манастиру Завала*, Гласник Српског Археолошког Друштва 19, Београд, 2003, 194-195

⁴ Marko **Jačov**, *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669) vol II*, Citta del Vaticano-Biblioteca Apostolica Vaticana, 1992, 79-81, no. 354

⁵ M. **Vego**, *Arheološko...*, 80-81

⁶ M. **Vego**, *Arheološko...*, 81

обема црквама⁷. Ни случајно се не може из ових навода игумана манастира Завале докучити да они носе снагу архивског доказа за припадност цркви Св. Петра Римокатоличкој цркви у последњој деценији 16. вијека. Напротив, манастир Ваведења носи старјешинство у рангу. Коначно, игуман Христифор у првим ријечима свога чланка у Гласнику Земаљског музеја и казује да је дернек (панађур) у манастир премјештен након пропасти цркве Св. Петра⁸.

Ипак, аутор Владимир **Ђоровић**, баш као и Марко Вего, тврди да је црква Св. Петра била римокатоличка. Овај аутор такву тврдњу базира на писању дубровачког анализисте **Рањине** које цитира у ширем изводу. Рањина, наиме, каже да је фрањевац фра Кристо пошао из Сланог у Попово цркви и свечаности Св. Петра у Завали, јер се тамо слегне много свијета. Фратар је поменуо одслужену мису⁹. Ја не знам како би и иначе Фрањевац поменуо и назвао лигургију него као „мису“? Аутор је чак конфронтирао податак из друге, „**Гундулине** хронике“ у којој се каже да је миса служена у кући!¹⁰

Има нешто што је у раду В. Ђоровића страшно. Он, дословно, каже: „Из рушевина те цркве очувана је једна плоча у манастиру¹¹, која са своје стране даје нешто потврде за западно порекло њене архитектуре. Овај мотив плетера карактеристичан је за далматинске грађевине и то чак из доста раног средњег века, из VIII-X столећа“¹². Такође, то што аутор В. Ђоровић није нашао аналогије завалским птицама, то никако не значи да оне не постоје. Разбацане су на свим странама по Херцеговини, хајде да овдје поменем само надгробне споменике од Глумине до Љубомира (тик уз црквиште Св. Великомученика Георгија у пољу код Домашева). Заиста, у питању су општехришћански симболи, иако су овакве представе Евхаристије опредјељиване 10. вијеку. Последња истраживања у цркви Ваведења 2000-2005. године донијела су открића фрагмента декоративне пластике прероманичког периода у насипу изнад свода јужне пјевнице¹³. Оно што понајвише окупира пажњу када се гледа ка питању поријекла најрепрезентативније пластике растурене у околини, јест свакако и чињеница да је завалска манастирска црква до шездесетих година 20. вијека посједовала камену иконостасну преграду када је та преграда уклоњена. О њеном изгледу конзерватори нису оставили података¹⁴.

Управо из периода када су настала два документа последње деценије 16. вијека на које се позива М. Вего, посједујемо један доста значајан документ који се чува у Државном архиву у Дубровнику. То је опорука извјесног Петра **Стјепановића** из Равног, начињена у Сегедину 1797. године. Опоручилац дарива

⁷ Христофор **Михаиловић**, *Црква Св. Петра у Завали*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1890, III, 271-273

⁸ Х. **Михаиловић**, *Црква...*, 271-272

⁹ Владимир **Ђоровић**, *Српски манастири у Херцеговини*, Београд, 1999, 173 /прередио Ђорђе О. Пиљевић

¹⁰ В. **Ђоровић**, *Српски манастири...*, 173, нап. 46

¹¹ Заиста, игуман завалски Христифор написао је 1890. године у свом чланку да је плочу са представом птица узео са рушевина на Петковици: Х. **Михаиловић**, *Црква...*, 273

¹² В. **Ђоровић**, *Српски манастири...*, 173

¹³ М. **Окиљ**, *Манастир Завала*, Бања Лука, 2015, 60-61

¹⁴ М. **Окиљ**, *Манастир Завала...*, 63, нап. 91. Указује на прилог: Meliha **Čorda**, *Konzervacija manastirske crkve u Zavali*, časopis Naše Starine IX, Sarajevo, 1964

римокатоличке цркве у Дубровнику, Малу Браћу, па и цркву Пресвете Богородице у Равном (sv. Gospe), али не и цркву Св. Петра у Завали¹⁵.

Марко Вего, међутим, помиње један документ из 1652. године (Кандијски рат). У питању је молба „katolika iz Zavale“ да се црква св. Петра оправи. Каже се да су турске власти послале инспектора како би провјерио оправданост молбе, а он је извјестио да цркву не треба оправљати, него само њено двориште¹⁶. Све друго што овдје наводи М. Вего у погледу извјештаја требињско-мркањског бискупа А. Примија (1685) и територијалних расчлањивања римокатоличких парохија нема снагу доказа о црквеној припадности цркве Св. Петра Риму. По моме осјећају, најзначајнији је документ из Кандијског рата који би представљао молбу римокатоличког житељства из Завале да се црква оправи. Овај документ је интересантан и због свога јасног помена ове цркве и због своје унутрашње контрадикторности. Мјештани Завале (!) траже оправку, а инспектор одбија. Дакле, црква није срушена у јеку Кандијског рата. Шта се овдје све могло подразумевати под термином „оправка“? Пуно тога.

Податак од прворазредног значаја је свакако катастарска припадност земљишта на којему леже оба црквишта у периоду Аустроугарске монархије манастиру Ваведена Пресвете Богородице у Завали. Дакле, тако је од давнине. Све власти су наслијеђивале претходно стање.

Марко Вего стару цркву, под црквом Св. Петра, опредјељује раном средњем вијеку. Он одмах на почетку своје расправе поглед управља ка октогоналним ступовима од којих један лежи између двије цркве, други у апсиди цркве Св. Петра (он је на свом мјесту), а остали се налазе у порти Ваведенске цркве манастира Завала. Ови ступови јасно казују одакле ступ часне трпезе у цркви Св. Петра. Донешен је из манастира. Такви елементи нису уочени у цркви Свете Петке? Ступови, како је већ опазио Марко Вего, припадају некој већој црквеној грађевини¹⁷. Он у *Закључку* свог рада и каже да су ступ и менза у средини цркве Св. Петра постављени накнадно „po svoј prilici i novom vijeku“¹⁸.

О цркви коју означава као „Нову цркву“ тврди да је саграђена по налогу православних калуђера из Завале послје 1751. године, те да су тада православни постали власници читавог имања¹⁹. Дакле, аутор сматра да је овдје учињена интервенција православних у претходни црквени посјед Римокатоличке цркве, о којој морамо предвидјети да је била насилна. У периоду турске управе? То је тешко помислити. Аутор не наводи архивске податке. Игуман Христифор је износио предпоставку о њеном подизању у периоду Морејског рата за краткотрајног ослобођења од Турака²⁰.

Овдје је неопходно указати на фотографије Марка Вега црквишта Св. Петра (бр. 1, бр. 2) на којима се јасно види кога ископа овог истраживача. Тезе у *Закључку* рада Марка Вега бр. 4, 6, и 8 су лишене научности²¹.

¹⁵ Горан Ж. **Комар**, *Тириличне опорукe бокешког, требињског и дубровачког краја 1392-1834*, Херцег Нови, 2016, 30-31

¹⁶ М. **Vego**, *Arheološko...*, 81

¹⁷ М. **Vego**, *Arheološko...*, 83

¹⁸ М. **Vego**, *Arheološko...*, 86

¹⁹ М. **Vego**, *Arheološko...*, 85

²⁰ Х. **Михаиловић**, *Црква...*, 273

²¹ М. **Vego**, *Arheološko...*, 87

Црквица Ваведења Пресвете Богородице у Завали, поред архитектонског плана-склопа, и низом елемената доводи се у везу са другим хумском црквама. Ступови у Завали (манастир и црква Св. Петра) су готово идентични тврдошким и житомислићким²². Када се говори о „хрватском плетеру“, треба рећи да су у Завали пронађени дјелови олтарске преграде раскошне умјетничке израде. Овакви мотиви дефинитивно припадају хумској традицији, а ако желимо да укажемо на њезине највише државно-политичке узмахе у Хуму, тада ће се персонификација ове црквено-умјетничке производње научно тражити искључиво у личностима из династије Немањића, па и зетске династије како се обично казује о цркви Св. Михаила на Стонском Брду. Када говори о старој црквеној згради на мјесту цркве Св. Петра, тако поступа и аутор Марко Вего (Деса, Мирослав).

На први поглед је видљиво да су оба црквишта, онако како их данас можемо сагледати, остаци цркава подизаних и током касног средњег вијека и касније (у одређеним фазама). То убједљиво свједочи тип надгробних споменика који се налазе уграђени у подове и зидове. Сигурно, ове цркве су могле бити подизане на ранијим грађевинама како је то готово свуда случај (погледати резултате ископавања у цркви Пресвете Богородице у Љубињу).

Нови поглед на поријекло завалске декоративне пластике

Заслуга за ново отварање питања првобитног смјештаја декоративне пластике у Завали припада Перу **Праштало** који је указао на распоред ових фрагмената у опсегу села Завала²³. Његов поглед на дјелове олтарске преграде откопане у манастиру казује да су могли припадати једној цјелини. Овај аутор је учинио покушај реконструкције такве преграде и одређивање ширине која одговара димензијама старије манастирске цркве. Кључна опажања о цркви Св. Петра коју доживљава као готичку, управљена су и на њезине димензије које не би дозволиле предпоставку да је таква преграда припадала том објекту. Представе птица налазе се и у манастиру и на Петковици²⁴. И овај аутор дозвољава могућност да се на Петковици испод црквишта могу налазити веће грађевине, па и остаци старог града. О ступовима се не изјашњава, казујући да је њихово поријекло сада тешко установити²⁵.

Археолог са дугогодишњим искуством и познавањем наслијеђа Цркве на територији Херцеговине др Ђорђе Јанковић, смјестио је стару цркву у манастиру у 9-10. вијек у контекст франачких освајања у Далмацији и отпора Византије тим продорима, када више цркава у приморју добија камене олтарске преграде и киворије. То све у циљу снажења Цркве у византијској Далмацији пред претензијама Њемачко-римског царства²⁶. Проф. Ђ. Јанковић вјерује да је манастир у давнини представљао испосницу. И он истиче присуство унутар данашње цркве

²² М. **Окиљ**, *Манастир Завала...*, 68-69, цртеж бр. 17

²³ П. **Праштало**, *Нови подаци...*, 185-196

²⁴ П. **Праштало**, *Нови подаци...*, таб. II, сл. 4: афронтиране, у манастиру; таб. I, сл. 1: окренуте на једну страну, Петковица

²⁵ П. **Праштало**, *Нови подаци...*, 191

²⁶ Ђорђе **Јанковић**, *Предање и историја цркве Срба у светлу археологије*, Хришћанска мисао, Београд, 2015, 183

остатака мале једнобродне цркве са рељефним украсима, доживљавајући је као, могуће, самосталан скит или манастирску испосницу веће цркве „по свој прилици на положају Црквине у селу“²⁷.

Није наодмет додати и присуство слова „Јат“ на стећку типа сандука који лежи непосредно уз сјеверни зид црквишта Св. Петра. Усамљене словне знаке у форми „Јата“ видио сам на неколико споменика у опсегу Хума/Херцеговине, на пр: на великој плочи у средњовјековном гробљу Премиловог Поља (Глеђевци, Љубиње), као и на стећку типа сандука у порти цркве Св. Крста у херцеговском селу Мокрине (засеок: Црљено Брдо)²⁸.

ЗАКЉУЧАК

1. Непотпуност доказа о припадности цркве Св. Петра Римокатоличкој цркви: на темељу "фермана" са краја 16. вијека о којима први пише игуман. Дакле, на основу тих навода, па и оне молбе римокатолика из Завале не може се никако извести закључак да је црква римокатоличка како то категорички казује В. Ђоровић
2. Традиција о „дернеку“ у манастиру на Св.Петра. Такође, ваља гледати на положај Православне цркве кроз историју. Нема шансе да је манастир, као старији, узимао "светковину" коју је обиљежавала римокатоличка црква у селу.
3. Крупно питање, ако не и питање суштинске важности, представљају ступови који су свакако раскомадани и разношени. Само је питање: одакле? Већ је изнешено мишљење да су велики за цркву Св. Петра, а наша стара црквица откопана 2000-2004. године је још и мања?
4. Писање игумана (1890) да је и сам пренио фрагмент са птицама са Петковице. Али и у манастирској цркви су лежали фрагменти са афронтираним птицама.
5. Све ове чињенице траже допунска научна разријешења за која је потребно вријеме:

Извјесно је да не постоје беспрекорни архивски и археолошки докази за припадност изворне грађевине цркве која се означава као црква Св. Петра Римокатоличкој цркви. Необично је важна чињеница да је у аустроугарским посједовним листовима земљиште Петковица-Црквина са оба црквишта налази у посједу манастира Завала.

Евентуалним насилно улажење у законити посјед манастира Ваведења Пресвете Богородице у Завали у циљу истраживања, без сагласности управе манастира и без учешћа стручњака завичајне научне установе (Музеј Херцеговине у Требињу), представљало би нарушавање мира, повјерења и добрих сусједских обичаја у овом пограничном крају.

Евентуална градња на темељима црквишта Св. Петра представљала би насилни чин ентитета Муслиманско-хрватска федерација на законитој имовини Српске православне цркве-манастира Завала.

У сваком случају, започета археолошка истраживања на Петковици требало би наставити у саставу мјешовитог тима, уз учешће стручних лица Музеја Херцеговине у Требињу. Тим прије што је изречено предвиђање присуства старије и веће грађевине на овом мјесту.

²⁷ Ђ. Јанковић, *Предање и историја...*, 196

²⁸ Горан Ж. Комар, *Ћирилични натписи Старе Херцеговине (са прегледом Крстова)*, треће допуњено и измјењено издање, Подгорица, 2016

Олтарски простор цркве Св. Петра – данас. Октоagonalни ступ.

Црквиште Св. Петке у селу Завала - данас

Апсида цркве која
лежи сјеверније:
Петковица

Како се може
видјети, начин
градње и материјал
употребљен у обема
црквеним
грађевинама је врло
сличан, ако не
идентичан

